

EKONOMICKÁ NEVYHNUTNOSŤ A EKONOMICKÁ SLOBODA V SOCIALIZME

JOZEF CECONÍK, Ústav marxizmu-leninizmu UK v Bratislave

Ľudské práva a slobody majú viacero dimenzií, a preto je prirodzené, že sa na seminári o nich uvažuje z rozličných aspektov.

Veľmi obsažná bola časť referátov, ktorá hovorila o slobode človeka v socializme ako o vzťahu objektu a subjektu.

Sloboda a práva človeka sa tu zaujímavo rozoberali aj ako súvislosti medzi cieľmi a prostriedkami.

Zaujímavé boli názory hlavného referenta a diskutérov — hlavne za okrúhlym stolom — o slobode ako cieľavedomej činnosti. Vidí sa mi však, že cieľavedomosť nie je záväzný atribút slobodnej činnosti, i keď nechceme popierať význam uvedomenia si cieľa slobody. Každá ľudská činnosť, najmä produktívna práca, je cieľavedomá, to však neznamená, ako sa neskôršie ukáže, že je slobodná. Na druhej strane môže byť človek slobodný bez toho, aby si to uvedomoval a myslel si, že je slobodný, hoci je v skutočnosti neslobodný. Sloboda teda nie je vždy iba uvedomelá sloboda. Pravda, najvyššia forma je uvedomelá sloboda a nesloboda, čiže nevyhnutnosť.

Za najcennejšiu na tomto seminári považujem tú časť hlavného referátu a tie diskusné príspevky, v ktorých sa hovorilo o slobode človeka ako o možnosti voľby alternatív, i keď sa tým ľudská sloboda nevyčerpáva. Dlhý čas sa totiž marxistické stanovisko k otázke slobody interpretovalo mechanisticky, keď sa sloboda chápala ako poznaná nevyhnutnosť, pričom sa mala na mysli iba jedna nevyhnutnosť, hoci v spoločnosti sa vyskytuje viac nevyhnutností, medzi ktorými možno nájsť optimálnu. Chýbalo mi však druhé chápanie ľudskej slobody, ktoré nachádzame u Marxa.

Na seminári sa viac hovorilo o subjektívnej stránke ľudskej slobody a práv vôbec a osobitne v socializme, o slobode ako cieľi a o uvedomovaní si slobody, čo je do istej miery v súčasnej politickej situácii pochopiteľné.

Pravda, ľudská sloboda má svoj objektívny základ — nevyhnutnosť, o slobode treba hovoriť nie iba ako o cieľi, ale nemožno zabudnúť ani na prostriedky slobody a napokon sa vyskytuje aj živelná sloboda. Najdôležitejšie je však to, že ľudská sloboda má aj v komunizme svoju druhú — časovú dimenziu, ktorá je v istom zmysle významnejšia ako chápanie slobody vo význame racionálnej voľby nevyhnutnosti a o tomto druhom chápaní slobody sa tu hovorilo veľmi málo. Preto som sa rozhodol vo svojom diskusnom príspevku pouvažovať hlavne o objektívnom základe slobody človeka v spoločnosti a v socializme a o prostriedkoch slobody. Osobitne by som chcel vyzdvihnúť význam pracov-

ného času a jeho skrátenia pre oslobodenie človeka. Prirodzene, že najkompetentnejšie môžem hovoriť o nevyhnutnosti a slobode ako párových kategóriách v ekonomickej oblasti. Ekonomickým povinnostiam a právam, ktoré vyjadrujú — aj keď nie celkom úplne — ekonomickú slobodu a nevyhnutnosť, nemôžeme venovať takú pozornosť, akú by si zaslužili.

Ostatne, pre historickomaterialistické chápanie spoločenskej a historickej slobody a nevyhnutnosti je charakteristické vysvetlenie nevyhnutnosti a slobody práve v ekonomickej oblasti, v pracovnom a v slobodnom čase. Veľmi dobre si však uvedomujem, že s tým nemožno vystačiť a že treba skúmať aj politické nevyhnutnosti a slobody, ba aj ideové závislosti a slobody a spätné väzby medzi nevyhnutnosťou a slobodou v ekonomike, politike a ideológii.

V diskusnom príspevku o ekonomickej nevyhnutnosti a slobode v komunizme by som chcel najskôr hovoriť o diametrálne odlišnom prístupe marxistov a buržoáznych ideológov v tejto oblasti, ďalej o ekonomickej nevyhnutnosti a slobode v každej spoločnosti, potom bude nasledovať vysvetlenie najdôležitejších myšlienok o ekonomickej nevyhnutnosti a slobode a o ich vyjadrení v povinnostiach a právach v prvej a druhej fáze komunizmu a v závere uvediem stručnú kritiku buržoáznej liberálnej kritiky ekonomickej neslobody v socializme.

1. Objektívne a subjektívne východiská buržoáznej a marxistickej koncepcie nevyhnutnosti a slobody

Ľudskou slobodou a ľudskými právami sa zapodieávajú skoro všetky školy buržoáznej filozofie, či už subjektivistické — ako filozofická antropológia, abstraktný humanizmus a existencializmus, keď nerátame s objektívno-idealistickými prúdmi, ako sú napríklad personalizmus, neotomizmus — alebo scientistické.

Pre všetky tieto školy je charakteristické abstraktné individualistické a plytké chápanie človeka, jeho slobody a práv.

Subjektivistické školy — filozofický antropologizmus a existencializmus si osobujú právo na vysvetlenie postavenia človeka a jeho osudov. Ich úvahy o ľudskej slobode sú však indeterministické až subjektívno-idealistické a voluntaristické. Pre tieto školy je charakteristické ignorovanie prírodnej a spoločenskej nevyhnutnosti a osobitne ekonomickej nevyhnutnosti. Filozofický antropologizmus, abstraktný humanizmus, existencializmus a neomarxizmus sa odvolávajú dokonca na mladého Marxa, keď sa ešte nezbavil vplyvu feuerbachovského abstraktného humanizmu, nepoznal ešte buržoáznu politickú ekonómiu, nevypracoval svoj ekonomický a filozofický systém, a teda nebol ešte historickým materialistom.

Žiaľ, subjektivistickú a hlavne individualistickú metodológiu prevzali nekriticky aj niektorí „marxisti“, ktorí sa pokúšali vypracovať marxistickú

filozofickú antropológiu, napríklad Adam Schaff, tým, že zabúdali na prírodnú a spoločenskú podmienenosť jednotlivca, nevideli ich vzájomné, najmä ekonomické závislosti, nehovoriac už o nehistorickom a netriednom chápaní človeka.

Medzi buržoáznymi politickými ekonómami nenachádzame stúpen-
cov filozofickej antropológie, humanizmu a existencializmu už aj preto, že poslední k politickej ekonómii nič nepovedali.

Pozitivistické filozofické školy vychádzajú zase z vonkajších a pre-
vrátených spoločenských, najmä ekonomických súvislostí, z peňažného
obehu, konkurencie a dôchodkových vzťahov, kde sú výrobné súvislosti
ľudí a spoločenská povaha práce tak ako systém privlastňovania vý-
robkov skryté, kúpa a predaj tovarov vrátane pracovnej sily sa tu uka-
zuje ako slobodný a rovnoprávny akt, mzda a zisk vystupujú ako
produkty pracovnej sily a kapitálu, a tak sa aj rozdeľovanie vidí spra-
vodlivé. Napokon tu jednotlivci vystupujú ako nezávislí. Veľmi pekne
o tom píše Marx:

„Sféra obehu čiže výmeny tovarov, v rámci ktorej sa odohráva
kúpa a predaj pracovnej sily, je naozaj pravým rajom vrodéných ľud-
ských práv. Tu panuje jedine sloboda, rovnosť, vlastníctvo a Betham!
Lebo kupec a predavač nejakého tovaru, napríklad pracovnej sily, sa
riadia len svojou slobodnou vôľou. Uzavierajú zmluvu ako slobodné,
právnicky rovnoprávne osoby. Zmluva je konečný výsledok, v ktorom
ich vôle nachádzajú spoločný právny výraz. Rovnosť! Lebo vstupujú
do vzájomného vzťahu len ako majitelia tovarov a vymieňajú ekvivalent
za ekvivalent. Vlastníctvo! Lebo každý disponuje len tým, čo mu pri-
náleží. Betham! Lebo každý z nich sa stará len o seba. Zištnosť, oso-
bitné výhody, súkromné záujmy — to je jediná moc, ktorá ich spojuje
a privádza do vzájomného styku. A práve preto, že sa každý stará vý-
lučne o seba a nikto sa nestará o druhého, uskutočňujú všetci v dôsled-
ku vopred stanovenej harmónie vecí alebo pod ochranou najprefíkanej-
šej prozreteľnosti len svoju vzájomnú výhodu, svoj spoločný prospech,
svoj spoločný záujem.“ (1, s. 59)

Plytkosť v skúmaní spoločensko-ekonomických a iných vzťahov je
charakteristická pre všetkých pozitivistických buržoázných ideológov,
filozofov, ekonómov, právnikov aj etikov. Predovšetkým to však platí
o buržoázných ekonómoch.

„Vulgárna ekonómia nerobí v skutočnosti nič iné než to, že dok-
trinársky vykladá, systematizuje a ospravedlňuje predstavy činiteľov
buržoáznej výroby, ktorí sú v zajatí buržoázných výrobných vzťahov.
Preto sa nesmieme diviť, že sa vulgárna ekonómia cíti úplne doma
práve v tejto odcudzenej javovej forme ekonomických vzťahov, v ktorej
sú tieto vzťahy prima facie nezmyselné a plné protirečení — a všetka
veda by bola zbytočná, keby sa javová forma a podstata vecí bezpro-
stredne zhodovali — a že sa jej tieto vzťahy javia tým samozrejmejšie,
čím väčší je v nich skrytá vnútorná súvislosť, ale čím obvyklejšie sú

z hľadiska obvyčajnej predstavy. Preto nemá ani najmenšiu potuchu o tom, že trojica, z ktorej vychádza: pôda — renta, kapitál — úrok, práca — mzda čiže cena práce, sú tri prima facie nemožné spojenia“, [2, s. 370] píše veľmi pekne K. Marx o pozitivistickej politickej ekonómii.

Pre scientistickú filozofiu a politickú ekonómiu je dnes príznačné, že sa zapodieva aj výrobou. Lenže človeka redukovujú na prírodného tvora a ľudskú funkciu-produktívnu prácu na prírodnú činnosť a nerozlišujú ani prácu vôbec, ani námezdnú prácu. Napokon, ide im o redukovanie námezdnej práce na prácu v prírodovedeckom zmysle, takže sa celkom stiera rozdiel medzi funkciou človeka a pracovných prostriedkov — strojových systémov, mzda je potom produkt pracovnej sily a zisk výrobných prostriedkov kapitálu a každý dostáva v kapitalizme to, čo mu patrí, námezdný robotník ako majiteľ pracovnej sily mzdu a kapitalista ako majiteľ výrobných prostriedkov zisk.

Pozitivistické úvahy o ľudskej slobode a nevyhnutnosti, právach a povinnostiach, rovnosti a spravodlivosti pohybujú sa potom od mechanického materializmu, ktorý nenachádza žiadny slobodný priestor pre človeka, až po voluntarizmus, ktorý zasa nevidí žiadnu determinovanosť, takže veľmi často nachádzame u buržoázných ideológov eklektické mechanicko-materialistické a subjektivistické chápanie nevyhnutnosti a slobody i povinností a práv človeka.

Vplyv neopozitivistickej filozofie možno badať aj na jednom prúde neomarxizmu. Máme tu na mysli Althusserovu školu, ktorá uznáva len diela zrelého Marxa, predovšetkým *Kapitál*, aby marxizmus redukovala len na pozitívnu vedu a vylúčila z neho humanizmus, v tomto zmysle aj význam subjektu a jednotlivca. Marxov *Kapitál* nie je však pozitivistické dielo, je to vedecké dielo, ktoré skúma vnútorné súvislosti kapitalistického systému a ich prejavy vo vonkajších súvislostiach, pojednáva o funkciách a budúcnosti spoločnosti a takto je teda jednotou vedy a humanizmu, čiže humanistická veda alebo vedecký humanizmus. Uvažovať o Marxovi — antihumanistovi je veľké nepochopenie jeho diela.

Osobitne sa žiada podčiarknuť, že tak mechanicko-materialistický, ako aj subjektívno-pozitivistický prístup k slobode celkom ignoruje rozdiel medzi jednoduchou a kapitalistickou tovarovou výrobou, to, že jednoduchí tovaroví výrobcovia pracujú pre seba a vlastnia svoje pracovné produkty a námezdní robotníci predávajú svoju pracovnú silu, pracujú pre kapitalistu a pracovné produkty si privlastňuje kapitalista. Kapitalistický obeh skrýva totiž námezdný pomer, nútenú prácu robotníkov na kapitalistov, neslobodu námezdných robotníkov, nerovnosť námezdných robotníkov a kapitalistov a nepravosti kapitalistického výrobného systému. Napokon sa oba prúdy do veľkej miery zhodujú v nadhistorickom chápaní nevyhnutnosti a slobody.

Marxistické chápanie nevyhnutnosti a ľudskej slobody je predovšetkým materialistické, čo znamená, že základom slobody človeka je prí-

rodná nevyhnutnosť, človek je teda prírodne determinovaný, potom spoločenská podmienenosť, ľudia sú ako spoločenské bytosti vzájomne závislí a napokon historické; inak totiž vyzerá sloboda človeka v triednych a beztriednych spoločnostiach a najmä v kapitalizme a socializme.

Isteže je relevantné aj to, že nevyhnutnosť a sloboda sa navzájom podmieňujú a vylučujú, že sú to polárne protiklady a že sa človek stáva v priebehu spoločenského vývinu čoraz slobodnejší od prírody a závislejší od iných.

Materialistickohistorické stanovisko v chápaní spoločenskej, resp. historickej nevyhnutnosti a slobody vychádza predovšetkým z výroby vôbec a historických výrobných spôsobov a skúma, ako sa výrobná nevyhnutnosť a sloboda prejavuje v tovarovom a peňažnom obehú a rozdeľovaní dôchodkov a napokon aj v spotrebe.

Marxistický a buržoázny prístup k filozofii slobody je teda diametrálne odlišný, a preto sa s buržoázny filozofmi v chápaní ľudskej slobody nemôžeme nikdy dohodnúť a ani im urobiť ústupky.

2. Marxistické chápanie ekonomickej nevyhnutnosti a ekonomickej slobody v spoločnosti

K. Marx chápe ekonomickú nevyhnutnosť a ekonomickú slobodu predovšetkým dvojako:

1. Nevyhnutnosť a slobodu v ekonomickej sfére, a to vo výrobe a spotrebe.

2. Nevyhnutnosť a slobodu v mimoekonomickej sfére.

V marxistickom systéme je relevantné aj rozlíšenie prírodnej nevyhnutnosti a slobody človeka v prírode a spoločenskej nevyhnutnosti a slobody.

Človek je predovšetkým prírodný tvor, a preto musí vždy spotrebúvať prírodné produkty ako ostatní živočíchovia, aby existoval. Spotreba prírodných produktov je potom pre človeka prírodná nevyhnutnosť.

Od ostatných živočíchov sa človek líši tým, že spotrebúva spracované prírodné produkty, že si prispôsobuje prírodné produkty podľa svojich potrieb prostredníctvom produktívnej práce. Človek sa takto produktívnou prácou zmocňuje prírodných produktov. Pracovná činnosť, ktorou vyrába pracovné produkty na uspokojenie ľudských potrieb, je a zostane pre ľudstvo prírodnou nevyhnutnosťou. Veľmi pekne o tom píše K. Marx:

„Tak ako musí s prírodou zápasíť divoch, aby uspokojil svoje potreby, aby zachoval a reprodukoval svoj život, musí to isté robiť aj civilizovaný človek, a to vo všetkých spoločenských formách a vo všetkých možných spôsoboch výroby. Táto ríša prírodnej nevyhnutnosti rastie tak, ako sa človek vyvíja, pretože rastú aj ľudské potreby, ale zároveň rastú aj výrobné sily, ktoré tieto potreby uspokojujú.“ (2, s. 373)

Na inom mieste K. Marx píše:

„A že by každý národ, ktorý by zastavil prácu — a to ani nie na rok, ale iba na niekoľko týždňov — zahynul, to predsa vie každé dieťa.“ [3]

V pracovnom a spotrebnom čase sú teda ľudia podrobení prírodnej nevyhnutnosti pracovať a spotrebúvať a nie sú slobodní od prírody.

Nevyhnutnosť pracovať nadobúda formu pracovnej povinnosti pre práceschopných v každej spoločnosti, kde vykorisťovatelia nepresúvajú časť svojej práce na iných, takže sa spája nepráca s nadmernou prácou pre vykorisťovateľov. Prírodný zákon sa však tým neruší.

Človek sa teda nikdy neoslobodí celkom od produktívnej práce, i keď sa jej rozsah bude zmenšovať.

Pravda, to neznamená, že človek nemá vo výrobe a spotrebe istú slobodu. Táto sloboda v pravom zmysle spočíva v možnosti dosahovať optimálne pracovné výsledky, najnižšie pracovné náklady a najvyššie pracovné výnosy a v dosiahnutí optimálnej spotreby. Ide tu o pravé chápanie ekonomickej slobody u Marxa.

„V tejto oblasti môže sloboda spočívať iba v tom, že zospoločenštený človek, združení výrobcovia racionálne regulujú túto svoju výmenu látok s prírodou, podriaďujú ju svojej spoločenskej kontrole namiesto toho, aby ich ako slepá sila ovládala a uskutočňujú ju s najmenším vynaložením síl a za takých podmienok, ktoré sú ich ľudskej povahe najdôstojnejšie a najprimeranejšie. Vždy to však ostáva ríša nevyhnutnosti.“ [2, s. 373]

Ľudia vždy pracovali spoločne, aby zachovali a zlepšili svoju existenciu. Spoločná práca bola vždy pre ľudí prírodným zákonom, či už to bola bezprostredne alebo sprostredkované spoločenská práca.

Z ekonomických dôvodov si ľudia prácu medzi seba rozdeľovali, špecializovali sa na výrobu istých úžitkových hodnôt a tak či onak navzájom spolupracovali. V dôsledku delby práce dostávali sa členovia spoločností do vzájomných ekonomických súvislostí ako producenti a konzumenti. Tieto vzájomné závislosti sú objektívne a majú podľa Marxa takisto charakter prírodnej nevyhnutnosti. Jednotlivec sa týmto prírodným zákonitostiam podriaďuje.

Týka sa to predovšetkým proporcionálneho rozdelenia spoločenskej práce medzi výrobné odbory podľa potrieb. Keďže najvýstižnejšie o tom píše Marx, uvádzam jeho myšlienky, aj keď sú obsiahlejšie:

„Spoločenská delba práce robí prácu majiteľa tovaru práve tak jednostrannou, ako sú jeho potreby mnohostranné. Práve preto je preň jeho vlastný výrobok len výmennou hodnotou. Ale výrobok dostáva všeobecnú, spoločensky platnú ekvivalentnú formu len v peniazoch, a peniaze sú v cudzom vrecku. Tovar, aby ich stadiaľ vylákal, musí byť predovšetkým úžitkovou hodnotou pre majiteľa peňazí; preto práca, vynaložená na tovar, musí byť vynaložená v spoločensky užitočnej forme, čiže musí sa osvedčiť ako ohnivko spoločenskej delby práce. Ale delba práce je živelné vzniklý výrobný organizmus, ktorého nitky boli

upradené a spriadajú sa ďalej za chrbtom výrobcov tovarov. Tovar môže byť produktom nejakého nového druhu práce, ktorý o sebe tvrdí, že uspokojuje istú novovzniklú potrebu, alebo ktorý chce na vlastnú päsť istú potrebu ešte len vyvolať. Nejaký osobitný pracovný úkon, ktorý včera ešte bol jednou spomedzi mnohých funkcií toho istého výrobcu tovarov, možno sa dnes vytrhne z tejto súvislosti, osamostatní sa, a práve preto posielajú na trh svoj čiastkový výrobok ako samostatný tovar. Okolnosti môžu byť zrelé alebo nezrelé pre tento proces odlúčenia. Dnes určitý výrobok uspokojuje nejakú spoločenskú potrebu. Zajtra ho možno úplne alebo čiastočne vytlačí z jeho miesta nejaký podobný výrobok. I keď práca určitého výrobcu ako napríklad nášho tkáča je patentovaným ohnivkom spoločenskej delby práce, nie je tým nijako zaručené, že práve jeho 20 lakťov plátna bude mať úžitkovú hodnotu. Ak spoločenskú potrebu plátna, ktorá ako všetko iné má svoje hranice, už nasýtili súperiaci tkáči, stáva sa výrobok nášho priateľa prebytočným, zbytočným, a tým neužitočným.“ [1, s. 128]

Veľmi podrobne rozpracúva Marx túto myšlienku v I. kapitole tretieho zväzku *Kapitálu*.

Pravdaže zákon proporcionálneho rozdelenia spoločenskej práce podľa úrovne výrobných síl a spoločenských potrieb neplatí iba v tovare, ale každej spoločenskej výrobe.

K. Marx píše v liste Kugelmanovi zo dňa 11. júla 1868, že určitá forma spoločenskej výroby nijako nemôže zrušiť nevyhnutnosť delby spoločenskej práce v určitých proporciách, ale že môže zmeniť iba jej spôsob prejavu. [3, s. 155]

Veľmi dôležitá je Marxova myšlienka, v ktorej považuje zákon proporcionálnej delby práce za prírodný zákon a zákon ekvivalentnej výmeny za jeho historickú formu.

„Prírodné zákony vôbec nemožno zrušiť. V historicky odlišných pomeroch sa môže meniť iba forma, ktorou sa tieto zákony presadzujú. A tou formou, ktorou sa táto proporcionálna delba práce presadzuje v takých spoločenských pomeroch, kde sa súvislosť spoločenskej práce prejavuje ako súkromná výmena individuálnych produktov práce, je práve výmenná hodnota týchto produktov.“ [3, s. 155]

Spoločenská nevyhnutnosť má aj formu spoločensky nutnej práce. Producenti vydávajú na úžitkové hodnoty rozličné kvantá práce, spoločnosť uznáva však iba priemerne vynaloženú prácu ako spoločenskú. [1, s. 59]

Z toho jasne vidno, že spoločnosť podriaďuje jednotlivca a ekonomicky zvýhodňuje technicky najvyspelejších jednotlivcov a skupiny. Tak sa dosahuje jednota individuálnych a spoločenských záujmov.

Spoločná práca vedie aj k vzniku vzťahov nadriadenosti a podriadenosti, ktoré vyplývajú z potreby pracovnej koordinácie. Potreba vedúcich vzniká už pri najjednoduchšej kooperácii.

„Každá bezprostredne spoločenská čiže spoločná práca väčšieho

rozsahu si viac alebo menej vyžaduje riadenie, ktoré uvádza do súladu individuálne činnosti a vykonáva všeobecné funkcie, vyplývajúce z pohybu celého výrobného telesa na rozdiel od pohybu jeho samostatných orgánov. Jednotlivý huslista sa diriguje sám, orchester potrebuje dirigenta.“ (1, s. 358)

Spoločnosť ani jednotlivec si nemôže slobodne vybrať ani systém vlastníctva výrobných prostriedkov a privlastňovania prírodných a pracovných produktov, ktoré závisia od stupňa delby práce a kooperácie a koniec koncov od úrovne výrobných síl a vlády človeka nad prírodou. Vlastníctvo a privlastňovanie v ekonomickom zmysle spadá taktiež do oblastí ekonomickej nevyhnutnosti.

Zložitejšia kooperácia si vynucuje aj komplikovanejšie vertikálne vzťahy medzi vedúcimi a vedenými.

Vzťahy podriadenosti a nadriadenosti vo výrobe existujú teda v každej spoločnosti a nedajú sa zrušiť ani v komunizme.

Systém privlastňovania pracovných produktov podmieňuje vlastnícku formu práce — prácu pre výrobcov a pre vykorisťovateľov. V triednych spoločnostiach zvažujú potom vládnuce triedy svoju časť práce na vykorisťovaných, takže nepracá vykorisťovateľov sa doplňuje nadmernou prácou vykorisťovaných.

Druhé chápanie slobody sa týka mimoekonomickej oblasti. Podľa Marxa skutočná sloboda človeka začína sa až tam, kde prestáva prírodná nevyhnutnosť pracovať a spotrebúvať. Ide o také chápanie slobody, na ktoré sa aj medzi marxistami často zabúda. Podľa nás tu ide o podstatu ľudskej slobody, a preto uvádzame dve Marxove myšlienky:

„Ríša slobody sa začína v skutočnosti až tam, kde sa prestáva pracovať pod tlakom núdze a vonkajšej účelnosti; leží teda podľa povahy vecí mimo sféry vlastnej materiálnej výroby.“ (2, s. 373) Ďalej Marx píše:

„Za jej hranicami (rozumej za hranicami výroby) sa začína rozvoj ľudských síl, ktorý je sám sebe účelom, pravá ríša slobody, ktorá však môže rozkvitnúť iba na tejto ríši nevyhnutnosti ako na svojej základni.“ (2, s. 373)

Pravdaže ani mimo ekonomiky nie je človek úplne indeterminovaný, ani tu nemôže postupovať celkom ako chce, lebo závisí od iných spoločenských podmienok, od možnosti, ktoré mu poskytuje spoločnosť na vzdelanie, odpočinok, zábavu atď.

Povinnosť práceschopných pracovať patrí medzi prvoradé spoločenské povinnosti okrem vykorisťovateľských a je výrazom nevyhnutnosti ľudskej spoločnosti zmocniť sa prírodných produktov.

Spoločnosť núti obyčajne pracovať práceschopných ekonomicky väzbou práce a spotreby zásadou — kto nepracuje, nespotrebuje.

Ekonomická sloboda jednotlivca v spoločnosti sa týka predovšetkým výroby a spotreby. Jednotlivec je slobodný predovšetkým potiaľ, pokiaľ si môže voľiť svoju pracovnú funkciu podľa svojich pracovných

schopností. Musí však rešpektovať aj spoločenské potreby. Heslo — práca iba podľa schopností — sa v dynamickej ekonomike nedá uskutočniť. Sloboda spotrebiteľa spočíva v možnosti výberu spotrebných predmetov, čo je však možné len vtedy, ak sa viac vyrobí, ako sa spotrebuje, teda pri rozšírenej reprodukcii, pri prevahe výroby nad potrebou.

Z marxistického hľadiska je vo vzájomnom vzťahu producentov a konzumentov dominujúci producent, lebo kvalitatívna a kvantitatívna štruktúra spotreby závisí koniec koncov od množstva a druhov výrobkov. Z hľadiska cieľa a prostriedku je prirodzene spotreba cieľom a výroba prostriedkom, i keď to nie je jednoznačné.

Potom nemožno hovoriť o suverénite spotrebiteľov, ale iba o suverénite výrobcov. To ostatne už priznávajú aj niektorí súčasní buržoázni ekonómi. (4)

Tak ako s ekonomickou nevyhnutnosťou súvisí ekonomická povinnosť, odvodzujú sa ekonomické práva z ekonomických slobôd. Potom medzi základné ekonomické práva človeka patria právo na existenciu čiže na spotrebu, voľbu pracovnej funkcie a právo na slobodný čas, predovšetkým na odpočinok.

Pravda, ako píše Marx:

„Právo nikdy nemôže byť vyššie ako hospodárska sústava a kultúrny vývin spoločnosti, ktorý je ňou podmienený“ (5, s. 19) a slúži ekonomickému systému, i keď je relatívne samostatné.

Nevyhnutosť a sloboda sa týka aj iných spoločenských oblastí, nielen ekonomickej sféry. Ľudia sa totiž združujú nie iba v pracovných spoločenských, kde sa vzájomne podriaďujú, či už dobrovoľne alebo násilne.

Dokonca existujú aj ideové závislosti medzi ľuďmi, ktoré bývajú veľmi pevné a obmedzujú slobodu jednotlivca. Uvedomme si len, koľko síl stojí oslobodiť sa napríklad od náboženských názorov na svet.

Bolo by teda nesprávne redukovať spoločenskú nevyhnutnosť iba na ekonomickú oblasť a slobodu zasa na mimoekonomickú.

3. Ekonomické slobody a práva v komunizme

Socialistická spoločnosť musí pracovať, aby mohla spotrebúvať, tak ako aj iné spoločnosti, a preto aj tu existuje ekonomická nevyhnutnosť.

Predovšetkým ide o prírodnú nevyhnutnosť čiže o zmocňovanie sa prírodných produktov prostredníctvom produktívnej práce. V socializme sa však zachováva aj spoločensky nevyhnutná práca vo forme priemerne a proporcionálne vynaloženej práce na úžitkové hodnoty. Zložitá kooperácia práce v spoločenskom meradle si vyžaduje závislosti medzi nadriadenými a podriadenými. Napokon ekonomicky nevyhnutný je aj systém spoločenského a pracovného vlastníctva výrobných prostriedkov a privlastňovania pracovných produktov, ktorý si vynútil vysoký stupeň deľby práce a úrovne výrobných síl. Ide tu však už o špe-

cifické formy ekonomickej nevyhnutnosti a osobitnej závislosti, resp. práce a spotreby.

V dôsledku spoločenského vlastníctva výrobných prostriedkov stáva sa práca v socializme, vrátane nadpráce pracou pre výrobcu, ruší sa tu nevyhnutnosť pracovať pre kapitalistov na jednej strane a nepráca kapitalistov na druhej strane.

Ďalším dôsledkom socialistického vlastníctva výrobných prostriedkov je vznik bezprostredne spoločenskej práce, t. j. cieľavedome organizovanej práce v spoločenskom meradle podľa spoločenských potrieb a výrobných síl prostredníctvom centrálnych a podnikových orgánov a ďalej zrušenie živelne regulovanej práce prostredníctvom trhu. Aj bezprostredne spoločenská práca zostáva však ekonomickou nevyhnutnosťou.

Socialistický ekonomický systém je sústava existenčného zabezpečenia všetkých členov spoločnosti, tak práceschopných ako aj práceneschopných, to je jeho veľká sila.

Práca sa ekonomicky vynucuje iba od práceschopných občanov prostredníctvom rozdeľovania časti národného dôchodku podľa práce, teda uplatňovaním zásady: kto nepracuje, ten nespotrebuje. Rozsah spotreby závisí od práce vykonanej pre spoločnosť, takže miera spotreby a miera práce súvisia. Práceneschopných občanov vydržiava socialistická spoločnosť zo zrážok z národného dôchodku na tieto účely. Niektoré služby a produkty poskytuje socialistická spoločnosť jednotlivcom bezplatne. Je to napríklad vzdelanie, zdravotná starostlivosť, lieky a pod. Socializmus sa takto už dnes zaraďuje medzi najhumánnejšie ekonomické systémy v dejinách.

Socialistický ekonomický systém síce prekonáva kapitalistické vykorisťovanie a anarchiu, obsahuje však v sebe aj prvky kapitalizmu, pod ktorými mali Marx a Lenin na mysli práve rozdeľovanie podľa práce. Potom nie je správne hovoriť o prvkoch kapitalizmu v socializme len ako o prežitkoch kapitalistického vedomia.

Aj v socializme spočíva sloboda v ekonomickej oblasti v optimalizácii výroby a spotreby a teda v minimalizácii pracovných nákladov a maximalizácii uspokojenia potrieb.

Socialistická spoločnosť sa však oslobodzuje:

1. Od vykorisťovania človeka človekom, ktoré nahrádza slobodná práca pre výrobcov.

2. Od hospodárskej anarchie, namiesto ktorej nastupuje riadenie a plánovanie národného hospodárstva.

Prechod od hospodárskej anarchie k riadenému hospodárstvu je skok z ríše nevyhnutnosti, resp. náhody do ríše slobody tak, ako o tom pekne píše Engels:

„Zmocnením sa výrobných prostriedkov spoločnosťou je odstránená aj tovarová výroba a tým vládá výrobku nad výrobcami. Anarchiu vo vnútri spoločenskej výroby nahradí plánovitá uvedomelá organizácia.

Boj o individuálnu existenciu prestáva. Až tým sa človek v istom zmysle oddeľuje od ríše zvierat, vystupuje zo zvieracích podmienok existencie do podmienok skutočne ľudských. Okruh životných podmienok obklopujúcich ľudí, ktorý nad ľuďmi doteraz vládol, dostáva sa teraz pod vládu a kontrolu ľudí, ktorí sa takto po prvý raz stanú uvedomelými, skutočnými vládcami nad prírodou tým, že sa stávajú pánmi svojho vlastného zospoločenšenia. Zákony ich vlastného spoločenského konania, ktoré doteraz stáli proti nim ako cudzie zákony prírody, ktoré ich ovládali, budú potom ľudia používať s plnou odbornou znalosťou a tým ich sebe podrobovať. Vlastné zospoločenšenie ľudí, ktoré doteraz stálo proti nim, nanucované im prírodou a dejinami, stane sa teraz ich vlastným, slobodným činom. Objektívne, cudzie sily, ktoré doteraz vládli nad dejinami, dostanú sa pod kontrolu ľudí. Až do tejto chvíle budú ľudia tvoriť svoje dejiny sami, od tejto chvíle spoločenské príčiny, ktoré ľudia sami uvedú do pohybu, budú mať prevažne a stále v rastúcej miere aj také účinky, ktoré sami chceli dosiahnuť. Je to skok ľudstva z ríše nevyhnutnosti do ríše slobody“ (6, s. 232—233), pravda ide tu o slobodu v prvom zmysle.

Ekonomická sloboda jednotlivca v socializme spočíva v možnosti voľiť si povolanie a pracovné miesto a striedať pracovné funkcie v priebehu života.

Sloboda spotrebiteľa vlastne znamená vybrať si spotrebné predmety podľa potrieb a dôchodkov v čase a priestore. To však predpokladá vyššiu výrobu v porovnaní s potrebou.

V socializme sa zvyšuje aj sloboda v druhom zmysle. Tak ako rastú výrobné sily, skracuje sa pracovný čas a predlžuje sa slobodný čas. Pravda, v tejto oblasti nás čaká ešte veľa, ak chceme dosiahnuť, aby pracovný čas v socialistických krajinách bol podstatne kratší ako v kapitalistických.

V ideových zápasoch s buržoáznymi ekonómami správne vyzdvihneme socialistické ekonomické slobody. Žiada sa však povedať, že u nás niektoré slobody neexistujú a nebudú nikdy jestvovať, pretože u nás nie je možné nikoho vykorisťovať a nesmie sa na spoločnosti parazitovať.

Ekonomické nevyhnutnosti a slobody majú svoje vyjadrenie v hospodárskych povinnostiach a právach socialistických občanov.

Na tomto mieste nemôžeme a ani nechceme hovoriť o jednotlivých ekonomických povinnostiach a právach. Skôr ide o vyzdvihnutie systémového charakteru a jednoty povinností a práv v socialistickom hospodárstve.

1. V socializme nemožno oddeľovať hospodárske povinnosti a práva, lebo tvoria nerozlučnú jednotu, tak napríklad nemožno odtrhnúť povinnosť a právo pracovať.

2. Systém existenčného zabezpečenia členov socialistickej spoločnosti sa prejavuje v celej sústave povinností a práv. Medzi základné povinnosti a práva patrí právo na existenciu a povinnosť žiť. Do socia-

listického systému povinností a práv patrí aj povinnosť a právo pracovať spolu s právom na rozdeľovanie podľa práce. Právo na prácu je len partiálnym právom. Ostatné, právo na námezdnú prácu, ktoré vytýčil francúzsky maloburžoázny pseudosocialista Louis Blanc, je iba vulgarizáciou hesla anglických owenistov na právo na celý pracovný produkt a je vlastne v kapitalizme nerealizovateľné.

V súvislosti s ekonomickými právami v socializme sa žiada pripomenúť aj to, že tu nikto nemá právo vykorisťovať a priživovať sa. Okrem toho zachovávajú sa tu aj prvky súkromného práva v podobe práva na čiastku spoločenského produktu podľa práce, čo spôsobuje isté nepravosti a nespravodlivosť v spotrebe.

Napokon ekonomická situácia a z nej vyplývajúce ekonomické práva a povinnosti si vynucujú aj existenciu socialistického štátu, ktorý vynucuje plnenie povinností a ochraňuje práva občanov tam, kde nestačí ekonomické donútenie k práci a dobrovoľné dodržiavanie pravidiel socialistického súžitia. Tento štát je diktatúrou proti zvyškom bývalých vykorisťovateľov, proti deklasovaným živlom a demokraciou pre pracujúci ľud.

Prudký rozvoj výrobných síl dovoľí podstatne skrátiť pracovný čas a predĺžiť slobodný čas a nesmierne zväčšiť spoločenské bohatstvo, čo spolu s rastom uvedomenia pracujúcich umožní zrušiť väzbu práce a spotreby aj pre práceschopných čiže ekonomické prinútenie k práci a zaviesť dobrovoľnú prácu pre spoločnosť podľa schopností a spoločenských potrieb a rozdeľovanie pracovných produktov podľa potrieb jednotlivcov a možností spoločnosti. Tým dosiahne nezávislosť jednotlivca od prírody kvalitatívne nový stupeň a rozšíri sa aj ríša pravej slobody po pracovnom a spotrebnom čase. Zavedenie rozdeľovania podľa potrieb bude mať za následok aj odstránenie spotrebnej nerovnosti a tým aj nepravosti. Zvyšky súkromného práva zmiznú. Vyššia fáza komunizmu bude teda kvalitnejším a vyšším stupňom nezávislosti spoločnosti od prírody a jednotlivcov medzi sebou. Potom nebude potrebný ani štát, ktorý by vynucoval plnenie hospodárskych povinností a zaručoval ekonomické práva.

4. *K neoliberalnej kritike socialistického hospodárstva*

Neoliberalná kritika socialistickej ekonomiky prešla od poslednej tretiny minulého storočia po súčasnosť tromi etapami, v ktorých prevládali isté stanoviská k socializmu.

V prvom období považovali marginálni liberáli na čele s L. Misesom socializmus za teoreticky aj prakticky neuskutočniteľný, pretože — podľa nich — spoločné vlastníctvo znemožňuje racionálny cenový systém

a tým aj celkovú ekonomickú sústavu, takže socialistický systém nemôže byť hospodárny a po istom čase musí skrachovať a vrátiť sa ku kapitalizmu.

V tridsiatych rokoch pripustili niektorí neoliberalí, napríklad V. Hayek alebo L. Robbins, že socialistické hospodárstvo je z hľadiska marginálnej teórie ceny teoreticky možné, lenže nie je prakticky uskutočniteľné, pretože výpočet racionálnych cien vyžaduje riešenie obrovského kvanta rovníc, ktoré by stálo viac práce, akoby sa zospoločenštením ušetrilo.

Koncom tridsiatych rokov (Knight v USA) a po druhej svetovej vojne skoro všetci neoliberalí boli prinútení na základe ekonomických úspechov ZSSR uznať teoretickú aj praktickú možnosť ekonomického systému socializmu, socializmus však neprestali znevažovať a osočovať a začali rozširovať názory, podľa ktorých ekonomické úspechy dosahuje prikazovacia ekonomika — ako socialistické hospodárstvo nazývajú — za cenu ekonomickej slobody výrobcov a najmä konzumentov. Medzi najvážnejšie výčitky neoliberalov na adresu socializmu patrí absencia slobodnej konkurencie a nezlučiteľnosť ekonomickej slobody jednotlivca s centrálnym plánovaním.

Pripomínam, že neoliberalí vychádzajú z jednoduchého tovarového a peňažného obehu a konkurencie, kde panuje zdanlivá sloboda a rovnoprávnosť námezdných robotníkov a kapitalistov a na rozdiel medzi námezdňými robotníkmi a kapitalistami zámerne zabúdajú.

Keď sa pozrieme na postavenie námezdných robotníkov v kapitalizme, vidíme, že nie sú ani slobodní, musia pracovať pre kapitalistov, keďže nevlastnia výrobné prostriedky a nie sú s kapitalistami ani rovnoprávni. Ostatne, slobodní nie sú ani kapitalisti, čo sa dozvedia, keď krachujú. Základom ceny je hodnota, ktorá nezávisí od vôle kupcov a predavačov a neurčuje sa dobrovoľne.

Vo vyspelých kapitalistických krajinách slobodná konkurencia a podnikanie už dávno ustúpila monopolu a štátnemu kapitalizmu, súčasný kapitalizmus je štátnomonopolistický kapitalizmus.

Pokiaľ ide o centrálné plánovanie, vôbec nevylučuje individuálne slobody, ako je voľba a striedanie povolania, skôr naopak, dovoľuje slobodnejšie rozhodovanie celej spoločnosti a tým aj jednotlivca, lebo celospoločenské plánovanie v spojení s podnikovým je najvyššia forma racionality a poznanej nevyhnutnosti v spoločenskom meradle.

Pochopiteľne, že buržoázni liberáli vôbec nespomínajú vykorisťovanie človeka človekom v kapitalizme, a preto nechcú vidieť ani oslobodenie od vykorisťovania v socialistickej spoločnosti.

Socializmus je síce ešte mladý spoločenský poriadok, poskytuje však od samého začiatku jednotlivcom väčšie ekonomické slobody a práva

celkom inej kvality ako kapitalizmus, čo však neznamená, že na ňom nie je čo zlepšovať a že pre ďalšie oslobodenie človeka od prírody netreba v socialistickej fáze komunizmu ešte veľa urobiť.

LITERATÚRA

1. MARX, K.: Kapitál I. Bratislava 1955.
2. MARX, K.: Kapitál III. Bratislava 1958.
3. Porovnaj MARX, K. — ENGELS, F.: Listy o Kapitáli. Bratislava 1957.
4. Pozri napríklad GALBRAITH, J. K.: Economics and the Publics Purpose. Boston 1973.
5. Pozri MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy 2. Bratislava 1953.
6. ENGELS, F.: Anti-Dühring. Bratislava 1954.